

Історія

**торгівлі,
податків
та мита**

№ 1 (3)

2011

Державна митна служба України
Академія митної служби України
Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара

Історія торгівлі, податків та мита

Збірник включено ВАК України в перелік наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 31.05.2011 р. № 1-05/5)

№ 1 (3)

Дніпропетровськ
2011

УДК 33(09)
ББК 65.03

І 89 Історія торгівлі, податків та мита [Текст]: зб. наук. праць. –
Дніпропетровськ, 2011. – № 1 (3). – 143 с.

Рекомендовано до друку вченою радою Академії митної служби України
(протокол № 1 від 8 вересня 2011 р.)
Рекомендовано до друку вченою радою Дніпропетровського національного університету
ім. Олеся Гончара
(протокол № 3 від 31 жовтня 2011 р.)

Редакційна колегія:

В. В. Ченцов, д. і. н., проф., головний редактор;

В. В. Іваненко, д. і. н., проф.,
відповідальний редактор;

Д. В. Архирейський, к. і. н., доц.;

Т. П. Дерев'янку, відповідальний секретар;

О. О. Дячок, к. і. н., доц., заступник
головного редактора;

О. І. Журба, д. і. н., проф.;

І. Ф. Ковальова, д. і. н., проф.;

К. М. Колесников, к. і. н., доц., заступник
головного редактора;

П. М. Кулаковський, д. і. н., проф.;

О. В. Морозов, к. і. н., доц.;

Ю. Є. Петруня, д. е. н., проф.;

Д. В. Приймаченко, д. ю. н., проф.;

С. І. Світленко, д. і. н., проф.;

Ю. А. Святець, д. і. н., доц.;

Г. К. Швидько, д. і. н., проф.;

О. Б. Шляхов, д. і. н., проф.

Коректори: Масюк Н. Г., Гончаренко О. В.
Комп'ютерне макетування: Іщенко О. О., Кулеба С. В.

Свідоцтво про державну реєстрацію:
серія КВ № 16325-4797 Р від 20.01.2010 р.
Тираж 100 прим. Замовлення № 496.

Адреса редакції та видавця: Дніпропетровськ, вул. Рогальова, 8, 49000
Тел.: (056) 744-55-47, 46-95-05
Електронна адреса: redactor@amsu.dnp.ua

Підписано до друку 01.11.2011. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 8,94. Обл.-вид. арк. 7,94.

Засновники: Академія митної служби України
(Свідоцтво про видавничу діяльність ДК № 10 від 24.02.2000 р.);
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
(Свідоцтво про видавничу діяльність ДК № 289 від 21.12.2000 р.)

© Колектив авторів, 2011
© Академія митної служби України, 2011

Умовні скорочення

- Amm. Marc. *Аммиан Марцеллін*. Римская история (Res Gestae) ; пер. с лат. Ю. А. Кулаковского и А. И. Сонни. – СПб. : Алетейя, 2000. – 576 с.
- Dem. *Демосфен*. Речи : в 3 т. ; пер. с древнегреч. : [отв. ред. Е. С. Голубцова, Л. П. Маринович, Э. Д. Фролов]. – М. : Памятники исторической мысли, 1994. – Т. 1. – 608 с. ; Т. 2. – 544 с. ; Т. 3 / С. И. Радциг. – М., 1996. – 624 с.
- IOSPE, I² *Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae / Ed. V. Latyshev. – Ed. II. – Petropoli : Acad. Sci. Petropol, 1916. – Vol. I.*
- Plut. *Плутарх*. Избранные жизнеописания : в 2 т. ; пер. с древнегреч. ; [сост. и прим. М. Томашевской]. – М. : Правда, 1990. – Т. 1. – 592 с. ; Т. 2. – 608 с.
- SHA *Scriptores Historiae Augustae. – Vol. I–II / Ed. E. Hohl, Ch. Samberger, W. Seyfarth. – Lipsiae, 1965. – Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана ; [пер. С. Н. Кондратьева ; под ред. А. И. Доватура]. – СПб. : Алетейя, 2001. – 384 с.*
- Strabo. *Страбон*. География в 17 книгах ; [пер., статья и коммент. Г. А. Стратановского ; общ. ред. С. Л. Утченко, ред. пер. О. О. Крюгер]. – М. : Ладомир, 1994. – 943 с.
- Tac. *Тацит, Публий Корнелий*. Анналы. Малые произведения. История ; пер. с лат. – М. : АСТ; Ладомир, 2003. – 984 с.
- Zosim. *Зосим*. Новая история // Scythica et Caucasia. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе [собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев]. – Т. I. – Греческие писатели. – СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1890. – С. 787–810.
- ВДИ *Вестник древней истории.*
- ИИАК *Известия Императорской археологической комиссии.*
- ИГАИМК *Известия Государственной академии истории материальной культуры.*
- КБН *Корпус боспорских надписей / [под ред. В. В. Струве, М. Н. Тихомирова, В. Ф. Гайдукевича и др.]. – М. ; Л. : Наука, 1965. – 951 с.*
- СА *Советская археология.*

УДК 94(477):339.543

**КНИГИ СУДНИХ СПРАВ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МИТНИХ ВІДНОСИН
У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ
О. О. Дячок
(Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ)**

У статті проаналізовано документи опублікованих книг судних справ Литовської метрики як джерело з історії митних відносин у Великому князівстві Литовському.

В статтє проанализированы документы изданных книг судных дел Литовской метрики как источник по истории таможенных отношений в Великом княжестве Литовском.

In the article the documents of published court record books of the Lithuanian Metrica are analyzed as source from history of custom relations in the Great duchy Lithuanian.

Ключові слова. Митні відносини, Велике князівство Литовське, Литовська метрика, книги судних справ, господарський суд, оренда митних зборів.

Вступ. Істотні кошти до господарського скарбу Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) надходили з митниць, що називалися на той час коморами. Разом із тим система митних зборів і митні тарифи впливали на розвиток торгівлі та промислів¹.

© О. О. Дячок, 2011

¹ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. I. – С. 558–574.

Незамінними в дослідженні митних відносин² на території ВКЛ є документи його державної канцелярії, за якими в науковій літературі закріпилася назва Литовської метрики. Один з найавторитетніших дослідників цього комплексу Н. Г. Бережков зазначав, що це документальне джерело першочергового значення для історії Литви, Білорусі, України та російських земель, що входили до складу ВКЛ³. Відомий український історик М. П. Ковальський охарактеризував Литовську метрику як найцінніше і компактне унікальне зібрання документальних джерел із соціально-економічної, внутрішньополітичної та міжнародної політики ВКЛ⁴. З ними погоджується і znana російська дослідниця А. Л. Хорошкевич, яка вважає, що Литовська метрика є першорядним джерелом з історії цілої низки народів Східної та Центральної Європи⁵.

Після перевезення документів Литовської метрики з Варшави й Вільнюса до Санкт-Петербурга спеціально створена з представників Урядового сенату й Колегії іноземних справ комісія, що працювала в 1796–1798 рр., за аналогією з Коронною метрикою розділила всі її матеріали на кілька відділів: 1) книги записів; 2) книги судних справ; 3) реєстри справ за печаткою; 4) книги переписів; 5) книги публічних справ; 6) справи новітнього провадження; окрема група – “справи у зв’язках і картонах”.

У 1835–1838 рр. інша комісія здійснила нову систематизацію та впорядкування матеріалів Литовської метрики. Було виділено 12 видових груп, до яких увійшли документи як Литовської, так і Коронної метрики: 1) книги записів; 2) книги судних справ; 3) книги публічних справ; 4) книги переписів; 5) книги виписів; 6) сигіллата; 7) книги Неодмінної Ради (Непременного Совета) й справи новітнього справочинства; 8) інвентарі (книги реєстрів); 9) нові книги; 10) стародавні акти; 11) родоводи; 12) межові карти. Перші чотири групи ділились кожна на дві частини – Литовську й Коронну метрики, які мали власну порядкову нумерацію книг та одиниць зберігання⁶. Як зазначив один із перших дослідників Литовської метрики С. Л. Пташицький, відділ судних книг існував уже на початку XVI ст. До них вносились не тільки судові рішення, але й усі акти, що стосувалися судочинства⁷.

Досліджуючи раніше книги записів і книги публічних справ Литовської метрики⁸, автор даної статті дійшов таких висновків. По-перше, вони містять нормативно-правову основу регулювання митних відносин, зокрема з обмеження експорту, пільгового оподаткування імпорту, надання митних пільг окремим особам, групам осіб та верствам населення, передачі комор в оренду, а також угоди ВКЛ з іншими державами про стягування мита. По-друге, до цих книг включено митні тарифи, детальний аналіз сукупності яких дасть можливість зробити цікаві спостереження щодо митного регулювання як у цілому в межах ВКЛ, так і в окремих землях. По-третє, документи Литовської метрики дають можливість оцінити економічну ефективність діяльності митних установ. По-четверте, скарги, включені до цього комплексу, показують, які порушення здійснювали як торговці, так і митники, тобто рівень виконання правових приписів у сфері митних відносин. По-п’яте, документи Литовської метрики дають можливість скласти певне уявлення про здійснення окремих митних

² Під митними відносинами ми розуміємо комплекс суспільних відносин, що виникають з приводу: а) формування і реалізації митної політики; б) правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності та митної служби і його практичної реалізації; в) організації та функціонування митних органів.

³ *Бережков Н. Г.* Литовская Метрика как исторический источник. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1946. – Ч. 1. О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год. – С. 3.

⁴ *Ковальський Н. П.* Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. в фондах Литовской метрики и в фондах Приказов ЦГАДА : учеб. пособ. – Днепропетровск : ДГУ, 1979. – С. 5.

⁵ *Хорошкевич А. Л.* Кто поднимет упавшее знамя? (Размышления о судьбе издания Литовской метрики) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ : Промінь, 1997. – Вип. 1. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 126.

⁶ *Пташицький С. Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. – СПб., 1887. – С. 12–15, 19–21; *Банионис Э.* Введение // Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1993. – Кн. 5 : (1427–1506): Užrašymų kn. 5. – Р. 6–8.

⁷ *Пташицький С. Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 28.

⁸ *Дячок О. О.* Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці / Міжвід. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2004. – С. 154–170.

процедур. По-шосте, результатом постійних колективних прохань шляхти до великого князя, що подавалися на сейми, було розширення їхніх пільг щодо стягнення мита⁹.

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження інформативності документів книг судних справ Литовської метрики щодо історії митних відносин у ВКЛ.

Результати дослідження. Книги судних справ частково містять інформацію, характерну для документів книг записів і книг публічних справ.

Зокрема, у 4-й книзі судних справ (1522–1530 рр.) є низка документів про передачу в оренду (за тодішньою термінологією – продаж) мит (зазвичай на три роки). Разом із тим з № 14 і 15 від 5 вересня 1522 р. видно, що визнаний лист, документ, який посвідчував право особи чи групи осіб орендувати певні мита, міг бути виданий не тільки великим князем, але й посадовою особою високого рівня, у даному разі – маршалком дворним, старостою берестейським, ковенським і лідським Юрієм Івановичем Ільїничем. У документах, адресованих останньому, великий князь, по суті, підтверджував право орендарів, а в першому з них ще й установлював порядок і строки сплати¹⁰.

Документи № 409 і 410 8-ї книги судних справ, датовані 5 і 7 березня 1535 р. відповідно, є скаргами господарю прямо протилежного характеру. У першому випадку віленські митники скаржились на пані Ганну Гейзгайло та її урядників за завдання збитку “у мьте” в розмірі 800 кіп грошей і неявку за викликом до суду. У другому випадку кролевецькі (кенігсберзькі) купці скаржились на тивуна коршовського і поюрського Адама Ганусовича, який не допустив вивозу дерева, хоча купці й мали відповідні господарські листи. Таким чином, “они шкоду себе немалую мають, а мьто г(о)с(по)д(а)рськое гинет”. За викликом до суду тивун також не з’явився¹¹.

Знаходимо у 12-й книзі судних справ і такий характерний для книг публічних справ документ, як отказ (відповідь) господаря на прохання мешканців однієї із земель¹². У даному разі 20 травня 1542 р. великий князь Жигимонт дав відповідь “обивателям” Жомойтської землі й щодо новоустановлених мит, доручивши жомойтському старості Матею з’ясувати дане питання¹³.

До тієї ж 12-ї книги судних справ внесено документ, що містить детальну інформацію про низку аспектів митних відносин, – “Уставу мита ковенського і призначення двох доріг, якими купці з Жемайтії до Пруссії їздити мають” від 14 липня 1540 р., підписану великим князем Жигимонтом¹⁴. Визнавши велику шкоду для ковенського мита від використання “незвичайних” (тобто невстановлених) доріг, якими купці обходять комору, Жигимонт з Панами-радою на віленському вальному сеймі постановили таке: заборонялося своїм та іноземним купцям їздити невстановленими дорогами з жовтня поточного року. Для перевезення товарів було встановлено дві дороги до Пруссії: одна – на Мемель (Клайпеду), інша – на Юрборк. На першій, у Горджах, мали мешкати митники й “мьта нашого уставичне стережи и отбирати”, а всі купці з товарами мали “оказовати и товары свои мьтникомъ нашимъ пописывати, и мьто н(а)шо платити”. Селяни й купці, які оминули митницю чи після встановленого строку порушили дорожній примус, “горьла¹⁵ и товары свои мають

⁹ Останньому аспекту присвячено окрему публікацію: Дячок О. Регулювання митних відносин у Першому Литовському Статуті та боротьба шляхти за митні пільги // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys / Sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2005. – P. 208–225.

¹⁰ Lietuvos Metrika. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 1997. – Kn. 224 : (1522–1530) : 4-oji Teismų bylų kn (далі – LM 224). – № 14, 15. – P. 52–53.

¹¹ Lietuvos Metrika. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 1999. – Kn. 227: (1533 – 1535): 8-oji Teismų bylų kn (далі – LM 227). – № 409, 410. – P. 190–191.

¹² Дячок О. О. Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики. – С. 163–166.

¹³ Lietuvos Metrika. – Vilnius : Vilniaus universitetas, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. – Kn. 231: (1540–1543): 12-oji Teismų bylų kn. (далі – LM 231). – № 264. – P. 209, 210.

¹⁴ Ibid. – № 83. – P. 85–86.

¹⁵ Трагити горло – втрагити життя. Див. : Історичний словник українського язика. – Харків ; К. : Українська радянська енциклопедія, 1932. – Т. 1. А–Ж. / [за ред. проф. Е. Тимченка]. – Зошит II (Г–Ж). – С. 571–572 ; Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 1. А–М. – С. 251.

тратити”. Митникам і урядникам дозволялось їх “*имати и карати, и товары ихъ на нас, з(о)с(но)д(а)ра, забирати*”, тобто конфісковувати до державного скарбу. Натомість, заплавши мито й “пописавши” товари, можна було вільно прямувати до Пруссії. У Юрборку належало облаштувати склад товарів і склад солі для литовських підданих. Тут встановлювався торговий день у п’ятницю, однак дозволялося здійснювати торгові операції щодня, а митники й урядники не могли того забороняти. Іноземцям не дозволялося торгувати на Жемойтській землі. Торговці мусли продати свої товари в Юрборку впродовж одного – двох днів. Доки ж тут не буде все облаштовано належним чином, не встановиться добрий торг і “*на то другая наша наука не выйде*т”, дозволялося тоді, якщо товари не буде продано, їхати до Кролевця (Кенігсберга). Склад солі для іноземців устанавлювався в Ковні.

У листі від 9 січня 1518 р., адресованому війтові, бурмистрам, радцям і всім київським міщанам, київський воєвода Андрій Немирович підтверджував, що, відповідно до привілею великого князя Жигимонта, він передав усі городові уряди¹⁶ від замку до ратуші, крім тих, які господар залишив на користь замку, зокрема рибне і соляне мита¹⁷.

Однак у книгах судних справ Литовської метрики є також специфічні відомості, аналізові яких і присвячена ця праця. Він здійснювався у процесі дослідження документів книг, виданих ученими Вільнюського університету: 4-ї (1522–1530), 6-ї (1528–1547), 8-ї (1533–1535), 10-ї (1540–1541), 12-ї (1540–1543), 19-ї (1546–1548). В 11-й книзі судних справ за 1542 р.¹⁸ документів про митні відносини не виявлено.

Лист від Великого князя Литовського Жигимонта Міхелю Єзофовичу про передачу в оренду старих мит і відповідних воскових та соляних комор Берестейської, Дорогицької, Городенської, Бельської, Луцької й Володимирської від 9 грудня 1523 р. (4-та книга судних справ) містить положення про скасування чинності виданих раніше смолянам і полочанам, які в Полоцьку не живуть, безмитних листів, тобто документів приватноправового характеру, що звільняли від сплати мита окремих осіб або мешканців окремих міст на території всього ВКЛ чи в окремих місцевостях. Приписувалося також вилучати будь-які безмитні листи, видані десять і шість років тому, а з їх адресатів стягувати мито. Господар відмовлявся від видачі в подальшому таких документів, а також обіцяв зменшити орендну плату на недоотриману суму, якщо безмитні листи все ж буде комусь надано. Тут таки знаходимо вказівку про стягнення промита, тобто штрафу, а частіше конфіскації товару за спробу ухилитися від сплати мита¹⁹. Традиційно половина суми штрафу чи конфіскованого товару мала надходити до господарського скарбу, а інша половина належала митникам²⁰. Аналогічна практика існувала в Польщі²¹. Пізніше норму про винагороду митників половиною конфіскованих контрабандних товарів було зафіксовано в універсалі Богдана Хмельницького від 21 квітня 1654 р.: “*Кздибы нашъ якій купецъ мѣль именемъ своимъ зъ товарами чужоземского купца зъ нашей земли випроважувать и досвѣдчилъ бы ся того дозорца*

¹⁶ Слово “врад”, або “редь”, мало кілька значень, у даному разі – встановлений обов’язок (Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.). – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 2. Н – О. – С. 484).

¹⁷ LM 231. – № 92. – Р. 92–93.

Ідеться про підтвердний привілей великого князя Жигимонта від 29 березня 1514 р. (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. – СПб., 1865. – Т. 2. 1599–1637. – № 103. – С. 126–128 ; История Киева : в 3 т., 4 кн. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 1. Древний и средневековый Киев. – С. 229). Однак, як свідчать джерела, порушення магдебурзького права киян з боку воєводи мали місце й після надання господарського привілею. Зокрема, міщани скаржилися правителю на незаконне стягнення деяких видів мита. У листі Андрієві Немировичу від 18 червня 1522 р. Жигимонт наказував суворо дотримуватися приписів привілею (Lietuvos Metrika. – Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1997. – Кн. 10 (1440–1523) : Užrašymų kn. 10. – № 100. – Р. 98).

¹⁸ Lietuvos Metrika. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2001. – Кн. 230: (1542) : 11-oji Teismų bylų kn. – 160 p.

¹⁹ LM 224. – № 81. – Р. 96.

²⁰ Поп. : Lietuvos Metrika. – Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996. – Кн. 564 (1553–1567) : Viešųjų reikalų kn. 7. – № 140. – Р. 134–135.

²¹ Volumina legum: Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. – Petersburg, 1859. – Т. II. – С. 201; Мицук А. Особливості митної політики Речі Посполитої на українських землях у XIV–XVIII ст. // Право України. – 2002. – № 9. – С. 133.

нашъ, теде позволяемъ ему той увесь товаръ забрать; зъ которою товару ему половицу, а до скарбу воскового половицу належить”²². У цьому плані цікавий лист воєводи новгородського, старости дорогицького Яна Заберезинського берестейським митникам Міхелю й Айзаку Єзофовичам, який дослідники датують груднем 1534 р. У ньому зазначено, що з наданого в оренду мита дорогицького “со всеми мыты, которые к Дорогичину прислухаютъ” (тобто з митної комори та з її відділень – прикоморків), у разі стягнення промита, “они того мають намъ половицу дати, а себе другую половицу мают(ь) взяти”²³. Може скластися враження, що в оренду була віддана приватна митниця²⁴, проте відомо, що в Дорогичині розташовувалась державна комора, яка входила до району мит підляських, інакше кажучи, до Підляського митного округу. Такі округи були запроваджені ще за великих князів Казимира (1440–1492) й Олександра (1492–1506), але стійкими стали саме за часів правління Жигимонта²⁵. У наступному документі 8-ї книги судних справ (№ 363) той самий Ян Заберезинський констатує, що вищезазначені митники разом з Якубом Шмойлови-

²² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России и изданные Археологическою Комиссиею. – СПб., 1861. – Т. 3. (1638–1657). – № 344. – С. 508.

²³ LM 227. – № 362. – Р. 168. Див. також: Ibid – № 353. – Р. 166.

²⁴ Поряд із державними існували і приватні митниці. Зокрема, за поширеною в канцелярії ВКЛ практикою, до одного з документів 12-ї книги судних справ Литовської метрики від 25 січня 1541 р. було вписано більш ранні документи. Перший лист від 17 жовтня 1437 р. засвідчував, що великий князь Свидригайло за вірну службу надав панові Каленику Мишковичу низку сіл у Житомирському та Овруцькому повітах з усім, що до них належало, включаючи мита. Вічний (вічний) привілей аналогічного змісту був наданий цим же володарем 5 листопада 1445 р. панові Івану Мушаті на село Склин у Луцькому повіті (LM 231. – № 64, 163. – Р. 66, 67, 149–150). У цих випадках ідеться про мито, що надходило приватним особам. Практика самовільного стягування мит у маєтках набула значного поширення вже у XV ст. У вирокі луцьким міщанам, який за індиктом датують серпнем 1480 р., великий князь Казимир Ягеллончик заборонив брати мито у 30 волинських населених пунктах (Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 30 (1480–1546). Кніга записаў № 30 (Копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў кандидат гістарычных навук В. С. Мянжынскі. – Мінськ : Беларуская навука, 2008. – № 151. – С. 222–223). Запровадження на приватних митницях нових (“незвичайних”) мит було досить поширене. На Волині влітку 1545 р. урядові ревізори, реагуючи на скарги міщан, провели детальний аналіз мита, що збиралося, й установили, що в Луцькому і Володимирському повітах незаконно мито збирали в 57 місцях. Подібні порушення було виявлено й у Кременецькому повіті (Литовська метрика. – Книга 561. – Ревізії українських замків 1545 року / [підготував Володимир Кравченко]. – К., 2005. – С. 123–125, 158–168, 206–207 ; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / [упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко ; редкол. М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1990. – № 51, 52. – С. 64–71 ; Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jęj cywilizacji od czasow najdawniejszych do końca wieku XVIII. – Wilno, 1844. – Cz. II. Litwa w piérwszych trzech wiekach po przyjęciu wiary chrześcijańskięj. – S. 91; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство ... – С. 515–516, 518 ; Грушевський М. Історія України-Руси. – К. ; Львів, 1907. – Т. VI. Жите економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – С. 76–77 ; Берковський В. Деякі аспекти розвитку системи правового регулювання торгових відносин на Волині у XVI – першій половині XVII ст.: митне та гостинне право // Український історичний збірник. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 89). Але траплялося, що плата за проїзд через приватну митницю збільшувалася з дозволу господаря.

Наприклад, маршалок, староста мстиславський князь Василь Андрійович Полубенський “бив чолом”, що через його маєток Полюбичі проходить велика дорога, якою везуть товари купці. Мита в розмірі полугрошка з воза не вистачає для утримання в належному стані мостів і гатей. Тому він просив дозволу збільшити розмір мита. Жигимонт, якому довелося проїжджати через Полюбичі, оцінив старання князя і в привілеї від 11 серпня 1542 р. дозволив стягувати у вказаному маєтку мито в більшому розмірі (Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552): Книга записаў 28 / Падрыхтовка тэкстав да друку і навук. апарат В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Менск : ATHENÆUM, 2000. – № 15. – С. 63). 7 листопада 1542 р. Жигимонт надав привілей волинській зем’янці Ждані Федорівні Бубновській та її чоловікові Михайлові на гребельне мито в маєтку Войсечі. Власники маєтку, на території якого розташовувалася гребля, “били чолом”, що через небажання купців платити давнє мито в розмірі гроша від воза, запряженого двома кіньми, й півгроша від однокінного воза, зазнають збитків. За Бубновських клопоталася і королева Бона. Господар підтвердив право власників маєтку збирати гребельне мито в певних розмірах з купців (LM 231. – № 258. – Р. 224).

²⁵ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С. 534.

Жигимонт I Старий був великим князем литовським у 1506–1544 рр., польським королем у 1506–1548 рр.

чем раніше “от нас держали мыто Новъгородское”. Тепер же він знову запродав його Айзаку Єзофовичу та Якубу Шмойловичу “с промытою, которая половина на нас хаживала”²⁶. Але й тут спостерігаємо подібну ситуацію: це була державна комора, яка пізніше з коморами у Вільні й Мінську становила один округ²⁷. Таким чином, Ян Заберезинський, будучи воєводою новгородським і старостою дорогицьким, скоріш за все, віддав названі комори в оренду в інтересах господарського скарбу. А виплату половини промита йому слід розуміти як передачу їхнього скарбу через посадову особу.

Повертаючись до листа Жигимонта Міхелю Єзофовичу²⁸ від 9 грудня 1523 р., зауважимо, що зазначені в ньому приписи не могли не призвести до конфліктних ситуацій на місцях. Яскраве свідчення цього – документ № 217 4-ї книги судних справ. Купець Федір Данилович скаржився великому князю на Міхеля Єзофовича, що слуга останнього, який завідував митом у Дорогичині, незважаючи на безмитний лист, затримав його товар, чим завдав значних збитків. Міхель Єзофович, посилаючись на згаданий вище господарський лист, розповів, що купець відмовився платити мито, більш того – затримав слугу “и в казнь городовую его давал” (тобто – до міської в’язниці). Розглянувши суперечку, великий князь виніс рішення²⁹, що жодна зі сторін не може пред’являти претензії до іншої, підтвердивши проте, що надалі з купців належить “мыто и доходъ коморный братии”, а надані раніше безмитні листи вилучати³⁰.

До 19-ї книги судових справ записано вирок від 10 листопада 1546 р. у справі за позовом державця світлоцького князя Василя Михайловича Сангушковича до Яна Лавриновича Жолудя, який від нього держав замок Свіслоч і волость та, не вчинивши лічби, покинув службу, а квит³¹ сфальшував. У квиті серед іншого йшлося і про можливість Жолудя стягувати промито (“прометы брати”). Під час слухання справи дяк Жолудів Макар повідомив, що “кн(я)зь с паномъ Иваномъ Служькою и рассказали были написати коротъкими словы только на мыто и на пересуды, и куницы. Потомъ, кгда прочол тотъ листъ передъ паномъ своимъ, он рекъ: “Не хочу я такъ, яко написано”. И казал такъ написати, яко тепер написан”. Господар доручив узяти присягу з князя. Якщо з’ясується, що Жолудь квит сфальшував, то він має бути покараний відповідно до Статуту³². В арт. 5 розд. 1 Першого Литовського статуту встановлено, що “фалшер” листів або печаток господарських має бути караний вогнем³³.

²⁶ LM 227. – № 363. – Р. 168.

²⁷ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С. 536.

²⁸ На ім’я Міхеля Єзофовича в документах Литовської метрики натрапляємо досить часто. З цього приводу С. О. Бершадський писав: “Зі сходженням на престол Жигимонта I головними й майже єдиними відкупниками стають члени єврейської сім’ї Ребиновичів з Бреста. Один із них – Авраам Єзофович, який прийняв католицтво при Королі Олександрі, займається спочатку митними відкупками. Зведений у звання міністра фінансів (господарського підскарбія. – О. Д.), він протегує своїм братам: Міхелю та Ісааку. Перший з них виявляється талановитішим, і ми бачимо, що майже за всього царювання Жигимонта Старого митні та інші відкупи перебувають у руках Міхеля; Ісааку дістається зовсім небагато”. Помер Міхель між 1529 і 1533 рр. (Бершадский С. А. Литовские евреи: История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388–1569 г.). – СПб., 1883. – С. 398, 368).

²⁹ У вступі до видання 4-ї книги судних справ його автори звертають увагу, що більшість справ нібито вирішується великим князем одноосібно, насправді ж навряд так могло бути: або суд здійснювався господарем спільно з Панською радою, або монарх вершив суд через комісарів, залишаючи за собою право підтвердити їх рішення (Введение / [С. Лазутка, И. Валиконите, Г. Киркене, Й. Карпавичене] // LM 224. – Р. ХCVIII–С). Докази цього знаходимо, зокрема, в документі № 187 10-ї книги судних справ, де зазначається, що “г(о)с(по)д(а)рѣ, его м(и)л(о)сть, речъ тую межы ними отложьль до того часу, ажъ вси панове рады будутъ) у его м(и)л(о)сти” (Lietuvos Metrika. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2003. – Кн. 229 : (1540–1541) : 10-oji Teismų bylą kn. (далі – LM 229). – № 187. – Р. 118–119).

³⁰ LM 224. – № 217. – Р. 186.

³¹ Квит, квитанція – боргова розписка (Торгівля на Україні ... – С. 360).

³² Lietuvos Metrika. – Vilnius : LII leidykla, 2009. – Кн. 234 : (1546–1548) : 19-oji Teismų bylą kn. (далі – LM 234). – № 39. – Р. 66–68.

³³ Первый Литовский Статут: факсимиле Дзяльнянского, Лавоентьевского и Ольшевского списков / С. Лазутка, Э. Гудавичюс. – Вильнюс : Минтис, 1985. – Т. I. – Ч. 2. – С. 43, 251, 469.

Воєвода віленський, канцлер ВКЛ Ян Юрійович Глебович від імені господаря розглядав скаргу рошських (оршанських) міщан на місцевого державця князя Андрія Івановича Озерецького, результатом чого став судовий лист від 12 квітня 1548 р. Серед багатьох “кривд” і запровадження “новин” міщани назвали стягування мита по грошу на збудованому ними мосту через ріку Ршу (Оршицю), від чого “*месту пожитокъ меншаєть*”. Також скаржились, що в торговий день державця “бере на себе” торгове з усякого товару. У своїй відповіді князь зазначив, що на мосту під замком мита з гостей не бере, тільки коли який-небудь гість “оповідається” йому як прикордонному уряднику й “поклон” дає по добрій волі. Також він повідомив, що торгового не бере, лише десяту частину з тих, хто продає колеса, відра та інший домашній посуд. Із продажу риби, м’яса й хліба, як було й раніше, державця наказував збирати торгове на потреби замку. З цих питань рішення було ухвалено в цілому на користь князя Озерецького. Однак він міг взяти одне відро або решето тільки з тих, хто вивіз на продаж не менше шести одиниць такого товару, і лише один раз на рік, щоб “*торгу переказа не деяла ся*”³⁴.

Татарський хоружий князь Олишко Казкович позивався до державці перевальського пана Каспора Кунци. Серед завданих “кривд” зазначено, що кричинський урядник останнього Андрій Дерлятка на перевозі через ріку Березину, “*которий перевозъ ему со мною есть себрений, мыто за два годы оного перевозу дванадцать копъ грошей што собралъ, мне тых п(е)н(е)зей половицы дати не хочет*”. У даному випадку, очевидно, йдеться про приватне мито. У вирокі від 12 квітня 1546 р. за кількома пунктами суд визнав право Казковича й зобов’язав Кунцу сплатити йому 72 копи 50 грошів. Однак щодо двох звинувачень, зокрема й несплати дванадцяти кіп перевізних, зазначено, що “*Олишко доводу жаждьного не мель*”, а відтак на його користь нічого стягнуто не було³⁵.

27 листопада 1542 р. суд розглядав скаргу якогось чоловіка Ретовської волості на боярина господарського, імені котрого в документі немає, про пограбування й відібрання у нього чотирьох волів. Останній же розповів, що у “*него тьи чотыры волы взялъ за промыту, ижъ он мыто г(о)с(по)д(а)рьское минулъ*”. Можна припустити, що цей боярин господарський був митником. “*В томъ того боярина нашли правого*”³⁶.

У судовому порядку розглядалися й інші скарги на митників. Не завжди документи містять інформацію про причини звернень до господарського суду, прикладом чого слугують № 212 і 216 4-ї книги судних справ (про скаргу белського міщанина Тимоша Сегеневи-ча на Міхеля Єзофовича та його слугу Богдана³⁷). Розглянувши скаргу менського (тобто з Мінська) міщанина Євлашковича на князя Слуцького, суд установив, що міщанин держав від князя мита, корчми (тобто орендував їх), але “*личбы не вчинил*” (тобто не надав звіт про надходження й видатки). Було постановлено “*личбу вчинити*” у присутності державці менського Стецка³⁸. Проте ця історія мала продовження: невдовзі вже Яцко Євлашкович (Євлашевич) подав скаргу на князя Юрія Слуцького, зазначивши, що той звіт у нього не приймає.

³⁴ LM 234. – № 120. – Р. 156, 157.

³⁵ Ibid. – № 118. – Р. 153, 155.

³⁶ Lietuvos Metrika. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 1994. – Кн. 225: (1528–1547) : 6-oji Teismų bylą kn. – № 369. – Р. 250.

³⁷ LM 224. – № 212, 216. – Р. 183–184, 185–186.

Цікаве зауваження висловив С. О. Бершадський, що митні відкупи потребували багато часу, особливо судові спори, пов’язані з конфіскацією товару за промито. “Позови останнього роду виникали постійно; люди XVI ст. відрізнялися наполегливістю у відшукуванні того, що вважали своїм правом; за яку-небудь “штуку” воску, вони готові судитися багато років, звертаючись по декілька разів до короля, мандрувати з Новгороду у Вільну, з Вільни в Брест, з Бреста в Краків. Але Міхеля, очевидно, не бентежили подібні турботи, він з такою ж упертістю відстоює всяку “штуку” воску, з якою ображені її відшукують” (*Бершадский С. А. Литовские евреи. – С. 366*). У спеціальних майстернях (топницях) окремі куски воску перетоплювали в один великий – штуку. У воскобійнях їй надавали певної форми. На штуку ставилась міська печатка, що засвідчувала чистоту воску, відсутність у ньому домішок (*Грушевський О. З міського господарства XVI в. // Записки історично-філологічного відділу УАН / під ред. М. Грушевського. – К., 1925. – Кн. VI (1925). Праці історичної секції. – С. 1–2*).

³⁸ LM 227. – № 86. – Р. 64.

За рішенням суду Яцко Євлашкович мав відзвітувати у тритижневий термін від 15 грудня 1533 р., але князь повідомив, що його не буде у Вільні. Розглянувши цю справу, суд зобов'язав Євлашковича вибрати на свій розсуд вижа³⁹ з дворян і разом з ним їхати за князем Юрієм і “где-колве его знайдець, там маєць” віддати тому звіт⁴⁰.

Досить детально процедуру судового розгляду справи про незаконне стягнення мита розкриває документ № 161 12-ї книги судних справ, датований 6 вересня 1541 р. Вільненські міщани скаржились, що князь Павло, біскуп вільненський, не маючи данини і листів короля, у своєму маєтку Верках на ріці Вілії стягує його від плотів, призначених для будівництва і дров. Тут, стверджували вони, “николи здавна мито не биривано”, а запроваджено предком князя Павла, князем Янушем, біскупом познанським, на що раніше скаржились королю, але справа не була розглянута. Слід звернути увагу, що міщани “просили, абы тоє мито на сторону было отложено, а што без данины и листовъ г(о)с(по)д(а)рських в томъ именью брано, абы то при Статуте земском было заховано”, тобто вирішено відповідно до положень Першого Литовського статуту. Від імені князя виступали, “маючи от его милости в той речи зупольную моць и порученьство з ними поступовати”, його прокуратори⁴¹, підкоморій сирацький пан Миколай Грабя та ардиякон віленський князь Єзоф Ясенський, які повідомляли, що у Верках здавна брали мито по 12 пенязів⁴² від плоту. Натомість міщани та їхні свідки присягнули, що мито, запроваджене лише за князя Януша, стягується в розмірі 12 і навіть 15 грошів із плоту. Порадившись із Панами-радою і взявши до уваги, що біскуп віленський не надав документальних доказів на право стягнення мита, господар заборонив його брати від плотів і того, що на них переміщується. Цікаво, що в даному разі у справі наведено навіть цитату зі ст. 21 розд. 1 Першого Литовського статуту: “А што се дотычеть того, ижъ там, в оном именью, черезъ заруку г(о)с(по)д(а)рскую мито брано, около чего у Статуте права земьского есть описано: “Хто бы свовольне без данин листов г(о)с(по)д(а)рських в ыйменью своемъ мито на себе брал, тот тоє имен(ь)е тратить”⁴³. Однак великий князь не став конфісковувати маєток біскупа, зазначивши, що в майбутньому подивиться, як учинити⁴⁴.

³⁹ З часу поширення писаного права у ВКЛ на підставі станових привілеїв (після Городельської унії 1413 р.) публічною функцією як господарських (великокнязівських), так і приватних (панських) урядів було надання власних слуг для забезпечення правових процедур. Зокрема, слуги замкових урядників надавалися стороні як офіційні свідки для запису правової дії до урядових книг. Такий офіційний урядовий свідок називався вижем, а його свідчення, що заносилися до замкової книги “сознанем вижовим”. На відміну від уряду виживство не закріплювалося за особою як персональний привілей, як посада чи професія, а вважалося одноразовим дорученням на певну справу. Службовий характер виживства відображав суспільне призначення публічно-правової процедури: обслуговувати правові інтереси сторони, яка зверталася до замкового уряду. Важливим аспектом у виборі вижа була значущість публічно-правової процедури та соціальний статус сторони-заявника (Поліщук В. Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалах луцьких замкових книг 1558–1657 рр.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 79; його ж. – Офіційні свідки – вижі Луцького замкового уряду в 1561–1567 рр. (особовий склад та службове підпорядкування) // Соціум. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 14).

⁴⁰ LM 227. – № 180. – Р. 96.

⁴¹ Прокуратор, або умоцований, – представник інтересу сторони в суді, чиї повноваження підтверджувалися листом з наданням повноважень від довірителя – “моцьо зупольною”. Знатні особи могли уповноважувати представника листовно, засвідчивши достовірність документа печаткою і власним підписом. Термін “прокуратор” у правничу лексику ВКЛ потрапив з Польщі (Старченко Н. Умоцовані – прокуратори – приятелі. Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. – Вип. 1. – С. 112; див. також: Valikonys I. Prokuratorius XVI amžiaus pirmojoje pusėje: bylos šalies pavaduotojas, kalbovas ar “teisingumo riteris” // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. – Р. 135–151; Сокальська О. В. Інститут судового представництва у Великому князівстві Литовському // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 4. – С. 236–238; Аракелян М. Р. Развитие института судебного представительства в Великом княжестве Литовском // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – 2009. – Т. VIII. – С. 104–107).

⁴² Пенязь (динарій) – дрібна білонова монета польського і литовського карбування XIV – початку XVII ст. Наприкінці карбування 18 польських динарійів дорівнювали одному польському грошеві (Торгівля на Україні. – С. 370).

⁴³ Пор.: Статут Великого княжества Литовского 1529 года / [под ред. академика АН Литовской ССР К. И. Яблонска]. – Минск, 1960. – С. 39.

⁴⁴ LM 231. – № 161. – Р. 147–148.

Також у цьому документі зафіксовано наслідки розгляду аналогічної скарги віленських міщан на власників маєтків на ріках Вілії та Жеймені. Троє з останніх стягнення мита заперечували, один не надав господарю підтвердних листів (“листовъ-тверъдостей”), ще один на слухання не з’явився. Великий князь заборонив стягнення будь-якого мита в їхніх маєтках. “*А хто будетъ черезъ теперешнее росказанье и вырокъ г(о)с(по)д(а)ръскій предъсе у бранью онаго мыта узнанъ и досветчонъ, тые водъле Статуту мають того утерпеть*”. І тут було виявлено ласку поки що не конфіскувати маєтки ⁴⁵.

У цілому питання про стягнення мита з плотів для мешканців Вільна було досить актуальне. Про це свідчить і привілей Жигимонта від 19 травня 1542 р., даний вїйту, бурмистру і всім віленським міщанам. Ним заборонялося брати мито там, де його не платили раніше. У Бистриці й Неменчині, де мито брали віддавна, встановлювався тариф у розмірі 3 гроші від плотів протесового, бервенного й тесничного, в яких має бути по 30 “бервен”, і 12 пенязів – від плотів колодного, в якому має бути 60 колод, дров’яного і плетениць. З речей на плоту мито не стягувалось. Також не слід було брати мито на користь намісника віленського воєводи на язу поблизу Вільна ⁴⁶.

Про привілей від 7 листопада 1542 р., яким підтверджувалося право стягувати гребельне мито у власному маєтку, йшлося вище ⁴⁷.

Інколи на прохання однієї сторони судової справи господар переносив її слухання на інший час ⁴⁸. Траплявся випадок перенесення слухання у зв’язку з хворобою монарха ⁴⁹. Причиною могло бути бажання правителя дочекатися повернення “з відрядження” посадової особи, наприклад старости жемойтського “з границ пруских”. Повернувшись, Ян Миколайович Радивіл від імені своєї матері Альжбети, до якої позивалися віленські міщани про незаконне брання мита від плотів у Донюшевському маєтку на ріці Вілії, заявив, що надалі вона відмовляється від його стягнення. У господарському вироку було закріплено відсутність необхідності платити мито в цьому маєтку ⁵⁰. Траплялося, що причина “отложенья справи” не називалася ⁵¹. Цікавий документ аналогічного змісту від 13 липня 1541 р. Господар викликав князя Василя Федоровича Четвертинського з синами Данилом і Матвієм “о бранье мыта в ыйменью Четвертни, которое, нет ведомо для которое прычины, на себе берутъ”. Коли перед правителем з’явився лише Матвій, той не захотів його слухати, а наказав відкласти розгляд справи “до того часу, поки олижъ вси князи, панове и земляне земли Волынъское на мыта в ыйменьяхъ своихъ привилья и листы передъ королемъ, его милостью, за прыпозваньемъ будутъ покладати” ⁵². Нагадаємо, що через чотири роки урядові ревізори перевірили законність стягнення мита у володіннях Луцького, Володимирського й Кременецького повітів і виявили значні зловживання ⁵³.

Досить цікаве підтвердження, дане великим князем Жигимонтом 5 березня 1530 р. канцлеру і віленському воєводі Альбертові Гаштольд, який за його дорученням розглядав справу між луцькими митниками і бельськими міщанами Сегеневичами щодо конфіскації в останніх воску. Автори вступу до 4-ї книги судних справ звернули увагу, що й після ухвалення та набрання чинності Першим Литовським статутом найвища в державі посадова особа звертається по “науку” до правителя. Тобто великий князь і надалі залишався вищим джерелом права й тлумачем законів ⁵⁴. У підтвердженні він дав “п(а)ну воєводе, его

⁴⁵ Ibid. – P. 148–149.

⁴⁶ Ibid. – № 244. – P. 207–208.

⁴⁷ Див. посилання 24.

⁴⁸ LM 231. – № 82. – P. 84.

⁴⁹ Ibid. – № 103. – P. 99.

⁵⁰ Ibid. – № 133, 161, 185. – P. 125, 149, 162.

⁵¹ Ibid. – № 121. – P. 115.

⁵² Ibid. – № 102. – P. 99.

⁵³ Див. посилання 24.

⁵⁴ Введение // LM 224. – P. LXXXII–LXXXIII.

м(и)л(о)сти, науку, ижъ, водлугъ давного обычая, мають на кожъдую промыту мытники доводъ дати". У розглядуваній справі митники виставили трьох свідків. Натомість Сегеневичі, попри неодноразові запрошення, на слухання свідків не з'явилися. "*И они крили ся, и того року*"⁵⁵ *и права своего сами не тилновали...*" Відтак, після допиту свідків "*нашли тых мытниковъ н(а)шихъ в томъ правыхъ и въсказали, ижъ тот воскъ за промыту слушне в нихъ взяли*", на що митникам і було видано судовий лист⁵⁶.

Документ № 87 8-ї книги судних справ – це запис боргу орендарів мита господарю з приписом сплатити його частину у визначений строк⁵⁷.

У книгах судних справ трапляються й інші рішення господарського суду. Зокрема, 4 лютого 1540 р. було відмовлено воєводі судомирському, старості холмському, белзькому й красноставському Яну Тенчинському в позові до Анни Костевич і Альжбети Ільнич з приводу сплати мита в їхньому маєтку Кремені⁵⁸. Мешканець Берестя Єско Шилні (Шилнич) через суд намагався стягнути з митника новгородського Івана Васковича 50 кіп грошей, які останній нібито йому був винен. Проте записного листа на підтвердження своїх слів не надав, доводячи, що з листом утік його слуга. Тому в позові відмовили. Більше того, суд визначив, що навіть у разі наявності в майбутньому в Єска Шилні зазначеного записного листа ця справа переглядатися не буде. Відповідний запис також зроблено у книзі судних справ 29 червня 1535 р., хоча в реєстрі описана справа датується ще груднем 1534 р.⁵⁹

У господарському суді розглядалася суперечка міщан віленських з міщанами ковенськими про обов'язкове для мешканців Вільна право складу в Ковні. За рішенням суду, свідки віленців, відібрані ковенцями, під присягою показали, що перші складували свої товари в Ковні добровільно, через нестачу фурманів чи інших своїх потреб. За вказівкою великого князя запис про слухання цієї справи було зроблено 13 березня 1535 р.⁶⁰ Під тією ж датою з незначними відмінностями цей же документ вписано й до 25-ї книги записів⁶¹. Але якщо у 8-й книзі судних справ він означений як "*Справа мещанъ вилен(ь)скихъ з мещанъ ковенскими [з] стороны складъ*", то в 25-й книзі записів – як "*Декретъ мещаномъ виленскимъ з мещанъ ковенскими о вольность складу в мeste Ковенскомъ*". Ще 1523 р. віленські міщани отримали дозвіл вивантажувати свої товари у Ковні й продавати кому завгодно, попри існування у Ковні складу⁶². У 1552 р. віленці отримали від Жигимонта Августа привілей, що звільняв їх від складування товарів у Ковні. Вони могли сплавляти свої товари вниз Німаном до Пруссії або продавати їх тут пруським чи ковенським купцям. Пізніше право складу в Ковні було підтверджено конституціями 1581, 1607 і 1647 рр., але на віленських купців воно не поширювалось⁶³.

Комісари розглядали суперечку господарських селян Смедині Володимирського повіту з князем Василем Михайловичем Ковельським про належність і розмежування земель, наслідком чого став підтвердний лист від 6 вересня 1542 р. У ньому зазначалося, що у привілей, наданому князем, питання стосовно мита недостатньо чітко відображено: чи це мито, яке "йшло на господаря" й було надане князеві, чи приватне мито, на яке князь не має привілею і яке було йому залишено. Селяни ж свідчили, що колись на оглянутому місці, яке оглядали комісари, був господарський двір, а до нього – міст, одну половину якого мостили люди князя Ковельського, а іншу – мостили вони, тому половина стягуваного на ньому

⁵⁵ Рок – строк, термін; у даному разі – термін судових засідань, судова сесія (Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т. 2. – С. 301; Торгівля на Україні... – С. 365).

⁵⁶ LM 224. – № 455. – Р. 368–369.

⁵⁷ LM 227. – № 87. – Р. 64.

⁵⁸ LM 229. – № 187. – Р. 118–119.

⁵⁹ LM 227. – № 399. – Р. 186–187.

⁶⁰ Ibid. – № 412. – Р. 191.

⁶¹ Lietuvos Metrika. – Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1998. – Кнуга 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25. – № 48. – Р. 114–115.

⁶² Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Ковна, Троку, православных монастырей, церквей и по разным предметам с приложением трёх литографированных рисунков. – Вильно, 1843. – Ч. 1. – № 22. – С. 33–35.

⁶³ Jaroszewicz J. Obraz Litwy... – S. 105, 106.

мита йшла на користь правителя. А тепер князь забрав усе собі. Стосовно даного питання комісари жодного рішення не винесли, залишивши його на розгляд монарха⁶⁴.

Цілком осібно стоїть надзвичайно цікавий документ № 271 12-ї книги судних справ, датований 25 червня 1543 р. Дещо раніше (1539 р.⁶⁵) князь Кузьма Іванович Жеславський (Заславський) поступився королеві Боні й “молодому королю” своєю половиною острозького мита⁶⁶, і за це щороку мав отримувати по сто кіп грошей. Решта мала надходити до скарбу правлячих осіб. Однак невдовзі останні побачили, що їм “з *оного мита жадного пожитку ... нет*”. Не бажаючи зазнавати збитків, вони вирішили відновити status quo, повернувши князеві Кузьмі право збирати половину острозького мита, а собі – листи про щорічну виплату на його користь зазначеної суми. Жигимонт установив рок повернення листів, який прийняв князь. Закінчується документ двома важливими положеннями. Першим – установлювалася санкція у разі неповернення листів – сплата королеві й “молодому королю” 500 кіп грошей. Другим – визнавалася втрата чинності зазначених листів у подальшому⁶⁷.

Трапляються у книгах судних справ документи, що не були наслідком здійснення судочинства. Зокрема, № 238 12-ї книги судних справ, датований 1 травня 1542 р., названо “Чинен(ь)е личбы от п(а)на Ивана Горностая, подскарбего земского, зо всяких платов и приходов, и з мыт за 6 год и 4 м(е)с(я)цы”. Сума від усіляких плат, приходів, мит і комор становила 141 543 копи 53 гроші й 3 пенязі⁶⁸.

Олександр Грушевський зазначав, що досить часто митникам давались доручення виплатити з прибутків комор за великокнязівськими квитами певні суми грошей тим чи іншим особам. Також на соляні й воскові комори переносили плату службним людям за їх службу князям, панам, дворянам. У цьому разі скарб давав квитації особам, які мали отримати плату, а ті вже зверталися до митника. Останні за такими квитаціями здійснювали виплати. За розпорядженням великого князя на певні цілі давали асигнування з грошей, що збиралися восковими коморами⁶⁹. Кілька документів такого роду містить 4-та книга судних справ (№ 20, 103, 104, 109). 10 жовтня 1522 р. Жигимонт підписав лист про угоду з митником берестейським Міхелем Єзофовичем, що дозволяв останньому в ротмістрів, десятників і службних “*службу их куповати, где-колвекъ он может(ь) сторговати*”. Господар брав на себе зобов’язання виплачувати митнику зазначену “куплену службу”, половину – грошима, а іншу половину – сукнами, з яких третину Єзофович мусив відпускати великому князю. Виплата митнику не могла бути затримана довше визначеного терміну⁷⁰. На думку С. О. Бершадського, ці операції дуже нагадують позики під пенсійні книжки, оскільки Міхель отримав “право робити позики офіцерам королівського війська під забезпечення на-

⁶⁴ LM 231. – № 256. – Р. 220, 223.

⁶⁵ Жеребцова Л. Ю. Суперечка між Острозькими та Заславськими з приводу острозького мита // Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць. – 2010. – № 2 (2). – С. 78.

⁶⁶ Л. Ю. Жеребцова висловила думку, що острозьке мито становить тридцять, яке виступало видом помірною, тобто мита за зважування товарів, та головне, державне зовнішньоторговельне мито, право збирати яке було надано князеві Костянтину Івановичу Острозькому за заслуги перед державою. Князі Жеславські, родичі Острозьких, отримали право на половину мита, що збиралося в Острозі, ще на початку XVI ст. Після смерті останнього (1530 р.) його син князь Ілля отримав у спадок серед іншого й половину мита, яке збирали в Острозі. 1539 р. Жигимонт підтвердив право Кузьми Івановича Жеславського на іншу половину (Жеребцова Л. Ю. Суперечка між Острозькими та Заславськими ... – С. 74–76). Про боротьбу навколо острозького мита див. також: Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських за маєтки // Наукові записки. Історичні науки. Матеріали міжнародної конференції “Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи” 15–17 жовтня 2008 р. – Острог : Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2008. – Вип. 13. – С. 363 ; Жеребцова Л. Ю. Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: Джерела і методи дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н. : спец. 07.00.06. “Історія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 13–14.

⁶⁷ LM 231. – № 271. – Р. 238–239.

⁶⁸ Ibid. – № 238. – Р. 203.

⁶⁹ Грушевський О. З міського господарства XVI в. – С. 7.

⁷⁰ LM 224. – № 20. – Р. 56–57.

лежного їм жалування”. Сам же господар від подібних угод отримував куртажні ⁷¹ відсотки ⁷². Міхель Єзофович “купив службу” принаймні в кількох “служебних” людей, серед яких був і ротмістр Шостоцький. Деяким “служебним” людям було виплачено половину належного їм жалування. Іншу половину, викупивши у великого князя, заплатив їм Міхель Єзофович. Після цього він звернувся до господаря з проханням компенсувати йому витрати, а також гроші й сукна, які “на потреби” брав у митника писар Павел Нарушевич, сукна, взяті в склепі Авраяма Єзофовича, брата Міхеля, Богушем Боговитиновичем, і борг князя Резанського. Великий князь 3 квітня 1524 р. наказав підскарбію земському, писареві, державці слонімському й каменецькому Богушу Боговитиновичу видати належну суму зі скарбу, “ажбы он нам о том болиши не жаловал” ⁷³. Однак з виплатою зі скарбу були затримки, й Міхель Єзофович і далі звертався до правителя. Наступного місяця (в документі день не названо) Жигимонт знову надіслав листа підскарбію, в якому зазначалося, що той повинен взяти у митника “личбу достаточную”, і які суми боргу і з яких доходів необхідно виплатити, зокрема 200 кіп грошів з доходів Луцької та Владимирської комор за попередній рік ⁷⁴.

Причину “продажу” приватній особі виплати жалування “служебним” людям можна пояснити браком коштів у господарському скарбі. Зазначимо, що в цей же час митні, воскові й соляні комори передавалися в оренду в основному євреям. Це дозволяло господарю отримувати живі гроші як для власних, так і для державних потреб. Крім того, віддаючи в оренду митні збори євреям, влада завжди могла розраховувати на отримання позики від останніх ⁷⁵. Власне кажучи, “купівля” орендарями митних зборів виплати жалування “служебним” людям і є такою позикою. Вище вже зазначалося, що листом від 9 грудня 1523 р. Міхелю Єзофовичу в оренду було віддано старі мита й відповідні воскові та соляні комори: Берестейська, Дорогицька, Городенська, Бельська, Луцька й Володимирська ⁷⁶. Невдовзі, 18 листопада 1525 р., йому на три роки передали в оренду ванчосне мито ⁷⁷ в Дорогичині, а 20 грудня 1525 р. на два роки ⁷⁸ було віддано в оренду мито менське (мінське) ⁷⁹. Таким чином, вносячи орендну плату й надаючи позики господарю, багаті євреї (або їх об’єднання) забезпечували собі нові орендні угоди. М. Довнар-Запольський зазначив, що за Жигимонта було покладено початок об’єднанню в руках одного відкупника кількох митних округів. Зокрема, компанії євреїв на чолі з Міхелем Єзофовичем з 1523 р. були віддані на відкуп волинський і підляський митні округи ⁸⁰.

⁷¹ Тобто посередницькі. Куртаж – комісійна винагорода, яку отримують маклери та інші посередники в комерційних операціях.

⁷² Бершадский С. А. Литовские евреи. – С. 366.

⁷³ LM 224. – № 103, 104. – Р. 111.

⁷⁴ Ibid. – № 109. – Р. 114.

⁷⁵ Жеребцова Л. Ю. Орендни угоди та їх роль в управлінні митними округами на українських землях у кінці XV – другій половині XVI ст. // Економічна безпека держави в умовах інтеграції до світового співтовариства : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2005. – С. 34 ; Блануца А. Особливості кредитних операцій на Волині у другій половині XVI ст. // Український історичний збірник. – 2003. – Вип. 5. – С. 73.

⁷⁶ LM 224. – № 81. – Р. 95–96.

⁷⁷ Як зауважив О. Грушевський, мито зазвичай отримувало назву від матеріалів (точніше, продуктів виробництва і промислів), які ним обкладались (Грушевський О. З економічного життя XVI в. // Україна : Науковий трьохмісячник українознавства / під ред. М. Грушевського. – К., 1917. – Кн. 3/4. – С. 13). Ванчос – дерево з трьох боків оброблене, а з четвертого покрите корою, дошка на клепку, клепка (Історичний словник українського язика. – Харків ; К. : Державне видавництво України, 1930. – Т. 1. А–Ж. / [уложили проф. Е. Тимченко, Е. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко. Зредагував проф. Е. Тимченко]. – С. 185); дошка, довжиною близько 3 м, шириною до 0,5 м. Застосовувалась для складання ком’яг, на той час найпоширенішого типу сплавного судна без мачт, прямокутної форми, неглибокої посадки. Довжина ком’яги – від 17 до 24 м, ширина – до 10 м, вантажопідйомність – від 30 до 70 т. Її обслуговували 7–12 гребців (Торгівля на Україні. – С. 357, 343).

⁷⁸ Дворічний строк оренди трапляється нечасто. В основному митні комори здавались в оренду на три роки.

⁷⁹ LM 224. – № 219, 223. – Р. 187, 189–190.

⁸⁰ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство ... – С. 534.

Також до 4-ї книги судних справ уписана копія квитанції тієї ж особи, що з воскової й соляної комор і з мита Берестейського великий князь взяв 500 кіп грошів для потреб порубіжних замків ВКЛ⁸¹.

Траплялося, коли через певні обставини великий князь звільняв на якийсь час від сплати мита деяких осіб. Зокрема, листом від 18 листопада 1525 р., за чолобиттям мешканця Луцька Мошка Єзофовича, він та його сини на три роки звільнялись від сплати мита під час торгівлі у цьому місті “для вспоможеня”⁸².

Низка документів 8-ї книги судних справ (№ 354–357, 360, 361) – це зобов’язання двох приватних осіб (один – Єлени Заберезинської, решта – Яна Заберезинського) повернути борги митникові Айзаку Єзофовичу. Два документи (№ 358, 359) – це копії розпоряджень Яна Заберезинського своїм підлеглим віддати Айзаку Єзофовичу або його людині жито й мед на погашення боргу⁸³.

У 12-й книзі судних справ уміщено запис пильності міщанина й митника кам’янецького Гармана (Германа) Бордзобагатовича у справі з лісничим підляським Потієм Тишковичем. Останній, викликавши першого на рок, сам не з’явився. Відтак документ не містить інформації про причину позову Тишковича⁸⁴.

До цієї ж книги на виконання “науки” правителя овруцькому державцеві пану Криштофові Кмітичу внесено “свідоцтва” старих киян, черкасців і канівців про кордони ВКЛ. У них, зокрема, зазначено, що “у Таваня перевозы были вашей милости г(о)с(по)д(а)рские наполю с перекопскимъ царемъ”⁸⁵. Зазвичай на перевозах були митниці. Відомо, що в Тавані деякий час розміщувався прикоморок Київської комори⁸⁶. Із наведеного фрагмента випливає, що це, безперечно, була державна митниця. Можливо, стягуване тут мито порівну надходило до скарбниць двох держав.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо: поряд з книгами записів і книгами публічних справ, книги судних справ Литовської метрики – це важливе джерело для дослідження історії митних відносин у ВКЛ. Певною мірою книги судних справ містять інформацію, характерну і для книг вказаних груп, зокрема привілеї, що забороняли стягнення мита або підтверджували таке право. Разом із тим у цих документах зафіксовано деякі аспекти, не відображені в інших книгах цього унікального джерельного комплексу.

По-перше, скасування дії виданих раніше безмитних листів під час передачі в оренду митних зборів, відмова господаря від видачі в подальшому таких листів і зменшення орендної плати на суму несплаченого мита, якщо такі листи все ж будуть комусь видані.

По-друге, судові рішення проти митників у справах, причиною яких була відмова відповідно до рішення великого князя визнавати безмитні листи.

По-третє, судові рішення за іншими справами (скарги на митників, про несплату мита, про незаконне стягнення мита, про виплату боргу митникові, про звіт митників, про стягнення промита, про обов’язковість складу). Книги судових справ дають можливість побачити процедуру судового розгляду.

По-четверте, виплати орендарями митних зборів жалування великокнязівським “служебним” людям із подальшим відшкодуванням їм з господарського скарбу або зменшенням орендної плати на відповідну суму.

По-п’яте, дострокові виплати орендарями митних зборів певних сум з митних доходів на державні потреби в разі отримання відповідних квитанцій. При цьому орендна плата зменшувалася на таку ж суму.

⁸¹ LM 224. – № 224. – Р. 190.

⁸² Ibid. – № 220. – Р. 187.

⁸³ LM 227. – № 354–361. – Р. 166–168.

⁸⁴ LM 231. – № 42. – Р. 50.

⁸⁵ Ibid. – № 71, 72. – Р. 81, 82. Обидва документи 12-ї книги судних справ за 1540–1543 рр. не датовані. Попередній і наступний документи, які вписувались до книг Литовської метрики не в хронологічному порядку, датовані відповідно 25 квітня 1541 р. і 8 травня 1540 р. (Ibid. – № 70, 73. – Р. 80, 82). Генетично з ними пов’язаний пізніший документ від 20 липня 1542 р. (Ibid. – № 251. – Р. 214–215).

⁸⁶ Торговля на Україні... – С. 343.

По-шосте, листи приватних осіб з обіцянками виплати боргу митникам і розпорядження своїм підданам учиняти дії для погашення таких боргів.

По-сьоме, одиничні випадки звільнення за чолобитною особи від сплати мита на певний період для надання допомоги.

По-восьме, скасування господарем чинності листів про передачу князем Кузьмою Івановичем Жеславським (Заславським) права стягнення половини острозького мита королевою Боною й “молодим королем” за щорічну виплату 100 кіп грошей.

Без сумніву, подальші дослідження документів Литовської метрики дозволять розширити й уточнити висловлені положення. У цьому плані досить перспективною може стати робота зі складання бази даних “Мито”, яку виконує Лариса Жеребцова⁸⁷, оскільки така база даних буде суттєвою підмогою для вивчення розвитку митних відносин.

УДК 94(477):339.5

ЛИСТУВАННЯ ЩОДО ВИРІШЕННЯ ФІНАНСОВИХ СУПЕРЕЧОК КУПЕЦТВА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХІХ ст.

Ю. І. Головко

(Запорізький національний університет, м. Запоріжжя)

На основі архівних документів автор реконструює аспекти фінансової суперечки двох купців, її розгляд у суді, висловлює міркування щодо чинників, які вплинули на судове рішення.

На основе архивных документов автор реконструирует аспекты финансового спора двух купцов, его рассмотрение в суде, выражает суждения относительно факторов, повлиявших на судебное решение.

On the basis of the archived documents an author reconstructs the aspects of financial dispute of two merchants, his consideration in a court, expresses judgments in relation to factors, influencing on a court decision.

Ключові слова. Південна Україна, зовнішня торгівля, купецтво, фінансова суперечка, судовий розгляд, джерело.

Вступ. Досить часто поза увагою дослідників історії зовнішньої торгівлі залишаються історичні джерела, які, з одного боку, стосуються начебто незначних питань, а з іншого – потребують копіткої праці й ретельного вивчення. Ці документи, як правило, стосуються розв’язання конкретних проблем представників російського або іноземного купецтва, які змушені були звертатися до місцевих органів влади для захисту своїх інтересів, капіталів, родини тощо. Подібні справи є водночас і унікальними, і типовими: кожна з них по-своєму неповторна і стосується лише тієї події або ситуації, що склалася в певний час, у певному місці, але всі вони яскраво відображають загальні тенденції розвитку зовнішньої торгівлі, відносини між купецтвом та місцевою адміністрацією, практичні умови ведення внутрішньої й зовнішньої торгівлі тощо.

Складність дослідження подібних документів багато в чому визначається недостатнім рівнем збереження самих матеріалів (окремі етапи вирішення питання можуть бути повністю не забезпеченими документальними джерелами), через що виникає одностороннє відображення ситуації, що, у свою чергу, потребує якомога ретельнішого аналізу змісту наданих

© Ю. І. Головко, 2011

⁸⁷ Жеребцова Л. Класифікація джерел з історії митної організації на українських землях доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 7. – С. 426–427; її ж : Роль Первого Литовского Статута в истории институализации таможенной организации на украинских землях Великого княжества Литовского // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. – P. 200–206.